

Наукові перспективи
Видавнича група

ВІСНИК науки та
освіти
ISSN 2786-6165 (ONLINE)

Bulletin of Science and Education

серії: філологія, культура і мистецтво,
педагогіка, історія та археологія, соціологія

№ 9(39) 2025

Видавнича група «Наукові перспективи»

Християнська академія педагогічних наук України

«Вісник науки та освіти»

***(Серія «Філологія», Серія «Педагогіка», Серія «Соціологія»,
Серія «Культура і мистецтво», Серія «Історія та археологія»)***

Випуск № 9(39) 2025

Київ – 2025

Publishing Group «Scientific Perspectives»

Christian Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine

"Bulletin of Science and Education"

*(Series" Philology ", Series" Pedagogy ", Series"
Sociology ", Series" Culture and Art ", Series"
History and Archeology")*

Issue № 9(39) 2025

Kyiv – 2025

УДК 368 (477.54) «1925-1929»

[https://doi.org/10.52058/2786-6165-2025-9\(39\)-2108-2117](https://doi.org/10.52058/2786-6165-2025-9(39)-2108-2117)

Харламов Михайло Іванович доктор історичних наук, професор, професор кафедри соціальних і гуманітарних дисциплін, Національний університет цивільного захисту України, м. Черкаси, <https://orcid.org/0000-0002-5289-0290>

Логовський Ігор Миколайович кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри міжнародних відносин та політичної філософії, Харківський національний економічний університет імені Семена Кузнеця, м. Харків, <https://orcid.org/0000-0002-3975-9503>

Косяк Світлана Михайлівна кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри соціальних і гуманітарних дисциплін, Національний університет цивільного захисту України, м. Черкаси, <https://orcid.org/0000-0002-9817-5743>

Вороновська Людмила Григорівна кандидат філософських наук, доцент, викладач кафедри соціальних і гуманітарних дисциплін, Національний університет цивільного захисту України, м. Черкаси, <https://orcid.org/0000-0003-2815-2500>.

ОСОБЛИВОСТІ СТРАХУВАННЯ ЧЛЕНІВ СІЛЬСЬКИХ ДОБРОВІЛЬНИХ ПОЖЕЖНИХ КОМАНД В УСРР У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1920-Х РОКІВ.

Анотація. У цій науковій роботі розглядаються та аналізуються основні особливості страхових процесів із вогнеборцями – членами сільських добровільних пожежних дружин (ДПД) в Українській Соціалістичній Радянській Республіці (УСРР) у 1925-1929 роках. Розглядаються маловивчені та недосліджені історичні проблеми державного страхування у випадках смерті та втрати працездатності пожежних внаслідок отримання ними травм при гасінні пожеж, як одних з найважливіших систем захисту українських борців з вогнем у досліджуваний період історії на селі. Вивчаються правила отримання спеціальних страхових свідоцтв, порядок оформлення страхової документації, особливості діяльності агентів Всеукраїнського управління державного страхування при уповноваженому Народного комісаріату фінансів УСРР

(Укрдержстраху). Зроблено наступні висновки, що державна система страхування від інвалідності та смерті українських добровільних пожежних – рятувальників в селах у вказаний історичний період мала певні недоліки та прорахунки.

Відзначимо, що достатньо велика кількість сільських вогнеборців не були застраховані взагалі (особливо в середині 1920-х років), багато хто з пожежних навіть не чув про можливість безкоштовного страхування власного життя та здоров'я, погано була організована система комунікації та взаємодії між осередками сільської добровільної пожежної охорони та державними страховими і управлінськими органами.

Проте, не дивлячись на це, державні процеси страхування членів добровільних вогнеборчих дружин в сільській місцевості, що проводилися владними уповноваженими органами, а також фахівцями Укрдержстраху були досить ефективними та вдалим у досліджуваний період, в наслідок чого до кінця 1920-х років більшість сільських добровільних пожежних в УСРР були застрахованими на випадок смерті або травм під час виконання рятувальних робіт.

Ключові слова: УСРР, Укрдержстрах, страхування, страхове свідоцтво, агент Укрдержстраху, державні органи страхування, нещасний випадок, сільська добровільна пожежна дружина, пожежний, інвалідність.

Kharlamov Mykhailo Ivanovych Doctor of Historical Science, Professor, Professor of the department of social and humanitarian disciplines, National university of civil protection of Ukraine, Cherkasy, <https://orcid.org/0000-0002-5289-0290>

Logovskyi Igor Mykolayovych Candidate of Historical Science, Associate professor, Associate professor of the department of international relations and political philosophy, Simon Kuznets Kharkiv National University of Economics, Kharkiv, <https://orcid.org/0000-0002-3975-9503>

Kosiak Svitlana Mykhailivna Candidate of Historical Science, Associate professor, Associate professor of the department of social and humanitarian disciplines, National university of civil protection of Ukraine, Cherkasy, <https://orcid.org/0000-0002-9817-5743>

Voronovska Liudmyla Grygorivna Candidate of Philosophical Science, Associate professor, Lecturer of the department of social and humanitarian disciplines, National university of civil protection of Ukraine, Cherkasy, <https://orcid.org/0000-0003-2815-2500>.

FEATURES OF INSURANCE OF MEMBERS OF RURAL VOLUNTEER FIRE BODIES IN THE UKRAINIAN SOCIALIST REPUBLIC IN THE SECOND HALF OF THE 1920S.

Abstract. This scientific work examines and analyzes the main features of insurance processes with firefighters - members of rural voluntary fire brigades (VFB) in the Ukrainian Socialist Soviet Republic (USSR) in 1925-1929. The article examines the little-studied and unexplored historical problems of state insurance in cases of death and disability of firefighters as a result of injuries sustained while fighting fires, as one of the most important systems of protection of Ukrainian firefighters in the studied period of history in the countryside. The rules for obtaining special insurance certificates, the procedure for drawing up insurance documentation, and the peculiarities of the activities of agents of the All-Ukrainian State Insurance Department under the Commissioner of the People's Commissariat of Finance of the Ukrainian SSR (Ukrderzhstrakh) are studied. The following conclusions are made that the state system of insurance against disability and death of Ukrainian volunteer firefighters and rescuers in villages in the indicated historical period had certain shortcomings and miscalculations. It should be noted that a fairly large number of rural firefighters were not insured at all (especially in the mid-1920s), many firefighters had not even heard of the possibility of free insurance of their own lives and health, and the system of communication and interaction between the centers of rural voluntary fire protection and state insurance and management bodies was poorly organized. However, despite this, the state processes of insurance of members of voluntary fire brigades in rural areas, carried out by authorized authorities, as well as by specialists of the Ukrainian State Insurance Company, were quite effective and successful during the period under study, as a result of which by the end of the 1920s, most of the rural volunteer firefighters in the Ukrainian SSR were insured in the event of death or injury during rescue work.

Keywords: Ukrainian SSR, Ukrainian State Insurance Company, insurance, insurance certificate, Ukrainian State Insurance Company agent, state insurance bodies, accident, rural voluntary fire brigade, firefighter, disability.

Постановка проблеми. Рятувальники – вогнеборці це ті люди, що першими приходять на допомогу при настанні надзвичайної події чи стихійного лиха. Вони першими вступають в бій з природніми силами за людські життя та майно. Однак, нажаль, рятувальники часто не захищені самі перед нещасними випадками, смертю, оскільки працюють в постійній небезпеці. Особливо ми бачимо, як зараз в роки війни підвищується роль та значення працівників ДСНС України, скільки користі вони приносять

нашому суспільству рятуючи людей, навіть іноді ціною власного життя та здоров'я. Таким чином, автори цієї наукової роботи, звертаючись до проблеми страхування членів добровільних пожежних команд в селах України третьому десятиріччі XX століття, хотіли б ще раз звернути увагу на проблеми страхового захисту рятувальників шляхом ретроспективного погляду на дану проблематику.

Дослідження професійними вченими історичних проблематик та процесів в Україні, а також в країнах світу в сучасному історичному періоді розвитку, нажаль, обходять своєю увагою та зацікавленням героїчні, складні та багатопланові історичні процеси розвитку рятувальної та вогнеборчої справи в нашій незламній та також героїчній державі. Необхідно зазначити, що наукова актуальність та важливість ґрунтовного, всебічного та неупередженого дослідження вказаної тематики є, на погляд авторів даної наукової розвідки, безумовною. Науковий аналіз та висвітлення складних та подекуди суперечливих питань становлення та формування державної справи боротьби зі стихійними лихами, в тому числі з пожежами в УСРР, в тому числі вивчення особливостей процесів страхування членів сільських добровільних пожежних команд в українській радянській республіці у другій половині 1920-х років, на думку авторів даної статті, є актуальним, своєчасним та науково значущим. Оскільки надає можливість висвітлити і ґрунтовно, не заангажовано проаналізувати раніше не сформульовану та не досліджену науковою спільнотою професійних істориків проблему історичної науки України першої третини XX століття.

Потреба дослідити специфіку страхових процесів для учасників сільських добровільних пожежних дружин в УСРР в цілому у 1925-1929 роках визначає актуальність даного конкретного історичного наукового дослідження. Науково-теоретична цінність цієї наукової розвідки з історії рятувальної справи в нашій державі може обґрунтовуватися ще й тим, що дослідження проведене у цій роботі може допомогти у характеристиці раніше не поставлених та не висвітлених проблем історії боротьби зі стихійними лихами в українській державі. На суб'єктивну думку авторів цієї розвідки, дана стаття має ще й певну практичну значущість. Використання досвіду процесів страхування рятувальників нашої країни в українській радянській республіці у 1920-х роках може бути корисним для сучасного страхового захисту працівників Державної служби України з надзвичайних ситуацій України на сьогоднішньому етапі розвитку нашої держави.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Зазначимо, що вивчення питань страхування рятувальників – вогнеборців в сільських добровільних пожежних командах в українській радянській республіці у другій половині

третього десятиліття XX сторіччя є таким історичним тематичним напрямом, що практично не розкривався в історіографії всіх періодів української держави, а також країн Європи та іншого світу. Зацікавлення вказаною досить специфічною науковою тематикою спонукало не дослідження зазначених проблемних аспектів науковими діячами історичного спрямування нашої країни та інших держав. Один з авторів даної наукової роботи підготував та видав досить ґрунтовну монографію, в якій було частково окреслено питання діяльності добровільних пожежних команд в сільській місцевості України у другій половині 1920-х років [1]. Однак спеціально аспекти процесів страхування добровільних рятувальників – вогнеборців в УСРР у вказаний вище історичний період не виділялися та не досліджувалися. Одним з авторів цієї наукової роботи Харламовим М.І. у 2020 році була видана стаття у фаховому науковому збірнику з історичних наук за темою: «Пільги для добровільних пожежних товариств УСРР у другій половині 1920-х років» [2]. Однак вказана вище стаття та це конкретне наукове дослідження у співавторстві базуються на різних історичних матеріалах, мають дещо схожу назву, але тематика відрізняється корінним чином. Ця стаття «особливості страхування членів сільських добровільних пожежних команд в УСРР у другій половині 1920-х років» ґрунтується на малодосліджених істориками - науковцями і на неопублікованих архівних документах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), та Державного архіву Харківської області (ДАХО), які вперше вводяться у обіг наукових джерел українського джерелознавства. В ЦДАВО України та ДАХО і досі тримається на зберіганні значна кількість невивчених і неопублікованих історичних архівних матеріалів з багатьох аспектів і проблемних історичних питань, в тому числі і страхування членів сільських добровільних пожежних команд в українській радянській республіці у другій половині третього десятиліття XX століття.

Мета статті – характеристика особливостей страхування сільських добровільних пожежних команд в УСРР у другій половині 1920-х років.

Виклад основного матеріалу. Українська Соціалістична Радянська Республіка у вказаний період часу була однією з передових за ефективністю, темпами та перспективами розвитку сільського господарства серед республік СРСР. Державі не вистачало хліба, а українські селяни своєю працею забезпечували радянську владу значною кількістю сільсько-господарської продукції. Однак, слід зазначити, що пожежі та інші стихійні лиха наносили українським аграріям величезну шкоду. Для цього в сільській місцевості створювалися добровільні пожежні дружини для захисту врожаю та сільського майна від пожеж. В УСРР у досліджуваний історичний період

не вистачало професійних пожежних. Професійні пожежні команди, яким виплачувалася заробітна платня існували передусім в містах, на промислових об'єктах, на транспортних вузлах тощо. Тому через брак коштів та кваліфікованих вогнеборчих кадрів до роботи у добровільних пожежних командах залучалися самі селяни, які виконували функції професійної пожежної охорони на волонтерських засадах, одночасно працюючи за своїм основним місцем роботи (в полях, у тракторних бригадах, у сільрадах, на фермах тощо).

Подекуди через непрофесійність та низьку кваліфікацію, відсутність досвіду гасіння пожеж, через примусовий розподіл до складу волонтерських пожежних команд добровільні вогнеборці під час несення чергувань у ДПД могли отримувати травми різної складності та навіть гинути. Високий ризик травмування чи загибелі суттєво впливав на бажання селян вступати до добровільних пожежних дружин. З метою більш широкого залучення селян до гасіння пожеж у складі добровільних пожежних бригад, підвищення їх мотивації до вогнеборчої справи в УСРР з середини 1920-х років почалися поступові процеси із поліпшення організації та діяльності добровільних пожежних товариств, в тому числі і процеси страхування членів волонтерських вогнеборчих дружин [4, арк. 73]. З'ясувалося, що достатньо велика кількість сільських вогнеборців не були застраховані взагалі (особливо в середині 1920-х років), багато хто з пожежних навіть не чув про можливість безкоштовного страхування власного життя та здоров'я, погано була організована система комунікації та взаємодії між осередками сільської добровільної пожежної охорони та державними страховими і управлінськими органами.

Народний комісаріат комунального господарства УСРР (НККГ УСРР), якому в досліджуваній період підпорядковувалися справи із пожежної охорони, в одному з листів до окружних та районних органів комунального господарства зазначав: «...центральне управління комунальним господарством нагадує, що районні пожежні інструктори повинні розповсюджувати обіжники та літературу про пільги, що даються добровільним пожежним дружинам та як такі дружини організовувати. Крім того управління комунальним господарством нагадує, що в зиму, коли селяни звільнилися від польових робіт, слід проводити в районах кампанію з організації та з навчання пожежогасіння добровільних пожежних дружин. Тому пропонується щоб всі районні пожежні інструктори, маючи відкриті листи, більше виїжджали до селищ районів для приведення пожежного майна та пожежних організацій в належний стан. Всіх дружинників необхідно страхувати, для чого слід звернутися до районного агента Укрдержстраху. Юридичне оформлення дружин слід проводити через

управління комунального господарства, надсилаючи туди всі необхідні документи засвідчені сільрадою або районним виконавчим комітетом із підписом десяти засновників добровільної пожежної дружини. До цих документів відноситься: 1. Прохання зареєструвати дружину на підставі Нормального статуту пожежної дружини із засвідченими підписами 10 засновників. 2. Протокол зібрання дружини де сказано, що прийнятий нормальний статут та обрано виконавчий комітет дружини» [5, арк. 136].

Як бачимо процеси юридичного оформлення та первинного страхування членів вогнеборчих команд добровольців були пов'язані із певними бюрократичними моментами. Районні пожежні інструктори разом із агентами Всеукраїнського управління державного страхування при уповноваженому Народного комісаріату фінансів УСРР та місцевими органами самоврядування повинні були брати активну участь у страхуванні пожежних та у інших справах, що торкалися діяльності волонтерських пожежних команд. У 1926 році з метою поліпшення справ у соціальному страхуванні сільських добровільних пожежних були розроблені спеціальні положення та інструкції із «... страхування від нещасних випадків активних членів добровільних пожежних організацій» [3, арк. 29], які були обов'язковими до виконання усіма залученими державними органами та уповноваженими особами. Так згідно цих документів агенти Укрдержстраху на своїх адміністративно-територіальних ділянках в сільських регіонах УСРР складали страхові списки активних членів добровільних пожежних організацій, тих що безпосередньо брали участь у несенні службових варт (рядових звичайних дружинників, керівників дружин та їх заступників, начальників пожежних загонів в складі дружини тощо).

Ці списки складалися окремо по кожній ДПД та мали наступні пункти: «1. Номер за порядком. 2. Прізвище, ім'я та по батькові дружинника. 3. Посада дружинника. 4. Розмір страхової суми, на яку застрахований дружинник. 5. Дата початку страхового періоду. 6. Вигодонабувач чи вигодонабувачі (всі родичі із зазначенням їх роду занять та ступеня спорідненості із застрахованим). Або зазначення, що вигодонабувачами є спадкоємці за законом чи за спадком, або пред'явник страхового свідоцтва. 7. Номер страхового свідоцтва. 8. Місце для розписки дружинника в отриманні страхового свідоцтва. 9. Місце для відміток у випадку звільнення зі служби чи усунення від виконання посадових обов'язків» [3, арк. 30]. Дані списки мали бути перевірені та завірені правлінням добровільних пожежних організацій, до складу яких входила волонтерська пожежна команда. Також згадані страхові списки могли бути складені і самими пожежними організаціями добровільних рятувальників, але із обов'язковою їх перевіркою страховим агентом.

На основі складених і поданих до Укрдержстраху згаданих вище списків страховими агентами виготовлялися спеціальні страхові свідоцтва для кожного вогнеборця. Страхова сума складала – 100 карбованців на випадок смерті або інвалідності для рядового дружинника і 300 карбованців у випадку отримання травм чи смерті для керівників загонів дружини, заступників та начальника дружини. Страхові свідоцтва видавалися особисто в руки пожежним під розписку в їх отриманні у страхових списках. Пожежні організації добровольців могли самі виробляти дані свідоцтва, але все одно страхові свідоцтва перевірялися агентами Укрдержстраху та засвідчувалися ними. Страхові свідоцтва виготовлялися двох видів: на 100 карбованців – жовтого кольору за канцелярською формою № 44, на 300 карбованців – зеленого кольору за канцелярською формою № 46. На свідоцтвах друкувалися також витяги із затверджених правил страхування, стосовно умов отримання страхової виплати [3, арк. 31].

У страхових свідоцтвах також прописувалося: «1. Поточний номер свідоцтва, окремо для свідоцтв із страховою виплатою 100 карбованців та виплатою 300 карбованців. 2. Прізвище, ім'я та по батькові дружинника. 3. Посада дружинника. 4. Назва та місце розташування добровільної пожежної організації (дружини), членом якої є дружинник. 5. Вигодонабувач чи вигодонабувачі (всі родичі із зазначенням їх роду занять та ступеня спорідненості із застрахованим). Або зазначення, що вигодонабувачами є спадкоємці за законом чи за спадком, або пред'явник страхового свідоцтва. 6. Місце та час отримання страхового свідоцтва» [3, арк. 32].

Під текстом страхового свідоцтва ставився спеціальний штамп «За дорученням Правління Державного страхування в Українській Соціалістичній Радянській Республіці». Страховий агент, що видавав страхове свідоцтво, засвідчував його своїм підписом із зазначенням власної посади. Слід відзначити, що дане страхування було безкоштовним, страхові свідоцтва видавалися дружинникам безоплатно, а виплати у випадку страхового випадку нараховувалися потерпілим вогнеборцям або їх спадкоємцям за рахунок відрахувань від прибутків Укрдержстраху з державного добровільного та обов'язкового неокладного страхування мешканців української республіки. Однак при цьому, також слід відмітити, що безоплатному страхуванню підлягали лише «активні» члени добровільних пожежних товариств, тобто тільки ті, що безпосередньо брали участь у ліквідації пожеж. Усі інші члени ДПД могли страхуватися на загальних підставах, як усі громадяни української республіки [3, арк. 33].

При виданні страхових свідоцтв дружинникам на своїй ділянці страховий агент повинен був повідомити районному чи окружному відділенню Укрдержстраху кількість виданих ним свідоцтв, а згадані

відділення обробляли цю інформацію та повідомляли її до центрального страхового республіканського відділення для узагальнення по УСРР. В подальшому страховий агент, який зберігав усі складені ним страхові списки, по мірі видачі ним нових страхових свідоцтв або по мірі вибуття дружинників зі складу пожежної команди робив у списках відповідні зміни. Згодом він подавав дані про застрахованих добровільних пожежних до вищих страхових управлінських органів української республіки за даними на початок кожного місяця та при закінченні операційного страхового року [3, арк. 34].

Слід відзначити, що при переході дружинника з однієї посади на іншу, у випадку якщо цей перехід призводив до зміни страхової суми (наприклад якщо рядовий дружинник ставав керівником пожежного загону чи дружини або навпаки) агент Укрдержстраху мав вилучити старе страхове свідоцтво та видати нове із відповідними змінами та зробити помітку у страховому списку вогнеборців. Також слід відзначити, що окрім безоплатного страхування членів добровільних пожежних дружин для них існували і інші види страхування, які використовувалися для іншого населення УСРР. Члени ДПД могли обрати для себе додаткове групове страхування, яке було вже не безоплатним, але мало пільговий тариф. При додатковому індивідуальному страхуванні пожежні дружинники могли бути застраховані за загальними страховими тарифами: у разі ймовірної загибелі при отриманні страхової суми у 1000 карбованців рятувальник мав сплачувати до Укрдержстраху 6 карбованців на рік, у разі ймовірного отримання інвалідності – 9 карбованців на рік, у разі страхування від тимчасового отримання непрацездатності – 1 карбованець з добової зарплатні на рік [3, арк. 35].

Висновки. Проведення системи страхування членів добровільних пожежних дружин в селах УСРР у другій половині 1920-х років досить суттєво вплинули в позитивному плані на стан справи боротьби з пожежами в сільській місцевості України. Не дивлячись на окремі проблеми та прорахунки у галузі державного соціального забезпечення та захисту добровільних вогнеборців в селах української радянської республіки, в тому числі в процесах їх страхування від нещасних випадків особливо в середині 1920-х років, вітчизняні волонтерські пожежні команди переважним чином добре захищали важливі сільськогосподарські об'єкти від вогню. Близьче до кінця 1920-х років більшість членів добровільних пожежних команд (особливо тих, хто приймав безпосередню участь у гасінні пожеж) в українських селах були застраховані від нещасних випадків під час несення бойової варті. Достатньо велику роль у соціальному страхуванні членів сільських добровільних пожежних команд відігравали сільські ради, органи

управління комунальним господарством різних рівнів та працівники Всеукраїнського управління державного страхування при уповноваженому Народного комісаріату фінансів УСРР (Укрдержстраху). В подальшому можливі наукові дослідження у галузі історії страхування пожежних у період після другої світової війни.

Література:

1. Харламов М. І. Становлення та розвиток системи пожежної безпеки в УСРР у 1918-1934 рр. : монографія. Харків : НУЦЗ України, 2019. 387 с.
2. Харламов М. І. Пільги для добровільних пожежних товариств УСРР у другій половині 1920-х років. Гілея: науковий вісник. К.: «Видавництво «Гілея», 2020. Вип. 152 (№ 1). С. 76-78.
3. Державний архів Харківської області (ДАХО). – Ф. Р-1574, оп. 6, спр. 2, 122 арк.
4. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). – Ф. 34, оп. 13, спр. 632, 156 арк.
5. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). – Ф. 5, оп. 3, спр. 1828, 286 арк.

References:

1. Kharlamov, M. Iv. (2019). Stanovlennya ta rozvytok systemy pozhezhnoyi bezpeky v USRR u 1918-1934 rr. [Formation and development of the fire safety system in the Ukrainian SSR in 1918-1934]. Kharkiv : NUCP of Ukraine, 387 s. [in Ukrainian].
2. Kharlamov, M. Iv. (2020). Pil'hy dlya dobrovil'nykh pozhezhnykh tovarystv USRR u druhiy polovyni 1920-kh rokiv. [Benefits for voluntary fire brigades of the Ukrainian SSR in the second half of the 1920s]. Gileya : naukovyi visnyk. Kyiv: « Vydavnytstvo Gileya», 2020. № 152 (1), s. 76-78. [in Ukrainian].
3. Derzhavnyy arkhiv Kharkivs'koyi oblasti (DAKHO). [State Archives of Kharkiv Region]. F. R-1574. Op.6. Spr. 11. 122 ark. [in Ukrainian].
4. Tsentral'nyy derzhavnyy arkhiv vyshchikh orhaniv vlady ta upravlinnya Ukrayiny (TsDAVOU Ukrayiny). [Central State Archive of the Higher Authorities and Administration of Ukraine (CSAHAAU)]. F.34. Op.13. Spr. 632. 156 ark. [in Ukrainian].
5. Tsentral'nyy derzhavnyy arkhiv vyshchikh orhaniv vlady ta upravlinnya Ukrayiny (TsDAVOU Ukrayiny). [Central State Archive of the Higher Authorities and Administration of Ukraine (CSAHAAU)]. F.5. Op.3. Spr. 1828. 286 ark. [in Ukrainian].